

El *Diccionari* de Nebrija i els franciscans humanistes

Agustí Boadas Llavat
Universitat «Ramon Llull»

Toni, amic, vostra carn és ja fem,
e sens la gota, haveu bon esperit;
si no hi penseu, restareu escarnit,
que per ser fresc lo cos, l'esperit crem.
(Ausiàs March CVII, 344)

Es conserva a la Biblioteca Provincial dels Franciscans de Catalunya un raríssim exemplar d'un vocabulari llatí-català escrit per Antonio de Nebrija¹. Ha estat escassa l'atenció dispensada pels estudiosos per aquesta petita joia de la història de la literatura catalana, cosa que no ens ha de sorprendre si tenim en compte que l'humanista sevillà fou enaltit en altres temps com la deessa Gea sostenint el fastuós edifici de la llengua castellana². D'altra banda, ell mateix fou víctima de la historiografia per un costat, la qual privilegià l'humanisme erasmista que arribà a l'apogeu poc després del seu traspàs; i de l'altre, no fou del grat de les interpretacions fonamentalistes sorgides a partir del Concili de Trento i que ell, ja des de Salamanca, intuï i rebutjà³. Tot seguit acumulem algunes dades de forma y manera que, com Ezequiel, els nostres ossos (és a dir, els eixos del diccionari català i del franciscanisme) prenguin forma humana i s'omplin de contingut. El lector, però, haurà d'animar-los amb el seu propi alè: i que amb això no li passi com a Vives en el diàleg *Scriptio*: que en l'escola de Nebrija *tantes coses va dir que gairebé totes s'han oblidat*.

1.— Un diccionari català

Si acceptéssim que els tres grans eixos del treball de Nebrija són els gramaticals —i en especial, oferir manuals per a l'estudi de la llengua llatina i castellana—, els filològics aplicats als estudis bíblics i els compiladors de diccionaris o vocabularis, és en aquest tercer apartat que hom hi troba algunes de les claus de la seva tasca i que mereix una ullada més aprofundida. D'entrada, cal dir que apareix publicat el 1506 un lèxic jurídic⁴. També aquest any és decisiu pel primer vocabulari llatí-castellà i castellà-llatí, reeditat successivament i sense interrupcions del 1512 al 1520⁵, cosa que suposa

---

¹ Al costat d'un també rar (amb signatura: 002/D/13 i de procedència d'un tal Manuel Choxi de Flix, que diu: "magnífics i de gran profit"): Llorenç Valla, *Elegantiae latini sermones*, amb una xilografia d'un mestre. Es tracta d'una edició veneciana presumiblement del 1492, any emblemàtic per Nebrija. Recordem, a través de Bataillon 25, que Menéndez Pelayo l'anomena "el introductor en España del método racional y filosófico de Lorenzo Valla". Compartim l'apreciació d'Antonio Machado (enterrat dos anys més tard de llegir-lo amb l'hàbit franciscà) sobre el llibre de Bataillon: "consoladora es su lectura".

² Fins a la seva reedició, el *Diccionari* ha estat bandejat per la filologia catalana segurament per atàvics odís al que l'andalús sembla consagrar com la *llengua de l'imperi*.

³ Butinyà 2006 ens dona les claus de la situació de l'Humanisme català. Vegeu també Butinyà & Cortijo i Cortijo & Jiménez Calvente.

⁴ Sobre els diccionaris i la tasca lexicogràfica nebrixenca, és il·luminador Alvar 206-208. No obstant això, resulta en extrem estimulants Perona 189-194 i 205. Aquí es proposa el projecte enciclopèdic amb sengles diccionaris per a dret, medicina, bíblia i idiomes. De fet, Perona fa la reproducció en facsímil d'un petit diccionari de plantes i metalls (234-282), corresponent al *Pedacii Dioscorides Anazarbei de medicinali materia* (Alcalà, 1518).

⁵ No cal fer-ne un llistat exhaustiu: amb Nicolás Antonio, Castro o Barraquer (el qual, per cert, no sap de l'existència del diccionari), per al nostre propòsit, és suficient Juan Martín Abad 97-112, i naturalment, Palau. Però Martín Abad no esmenta cap de les dues edicions del diccionari que suara citarem. En castellà convé no oblidar que el primer diccionari llatí-espanyol es deu al *Vocabulario Universal* d'Alfonso Fernández de Palencia (1423-1492), editat per Pau de Colònia a Sevilla el 1490. Les preocupacions lexicològiques de Nebrija han rebut ja estudi exhaustiu: García Aranda 139-146. Més encara: Macdonald, Guerrero i García-Macho han fet estudis monogràfics sobre el lèxic castellà.

un veritable èxit comercial (encara que ni de bon tros com la *Gramàtica*) i, lògicament, un augment del seu patrimoni personal. Tant si s'anomena diccionari com vocabulari, l'obra es divideix en tres seccions, essent la primera i l'última paral·leles i la del mig, onomàstica. El *Vocabularius* tindria, a més, traducció francesa a Lió el 1511 als tallers de Vicent Simon i posteriors reedicions també a París.

L'interès d'aquest diccionari en concret té com a precedent el *Vocabularius Aelii Antonii Nebrissensis*, editat a Barcelona per Carles Amorós el 1507⁶. És ell mateix qui el 1511 publicaria les *Grammaticæ introductiones*, i és ben conegut per les seves publicacions al servei polític (com el llibre del Consolat del Mar o les Constitucions i actes de cort dels reis aragonesos) o per editar obres del beat Ramon Llull. Al costat d'Amorós, Joan Luschner i Nicolau Spindeler ja havien publicat abans, el 1505, la introducció a la gramàtica llatina, amb glosses per primera vegada en català⁷. L'edició del 1507 s'anomena *Vocabulistes de la Brixia* i constava de 846 exemplars (sospitem que una gran tirada, que faria enfadar al sevillà, que no cobrà drets d'autor). Els responsables van ser tant l'agustí fra Gabriel Busa com el desconegut Joan Garganter⁸. Ha estat reeditada, però cal dir que no és una obra tan acurada com la segona, que és la que ens ocupa, la qual no es limita a ser una traducció sense més de l'original castellà⁹.

Amb tot, no era el primer diccionari català de la història, perquè el 1502 apareixia a Perpinyà, de les premses de Joan Rosenbach, el *Vocabolari molt profitós per aprendre lo catalan alemany i lo alemany catalan* que mereix aquest honor. En el cas de la versió nostrada del 1522 —any de la mort del filòleg andalús— se'n conserven només dos exemplars coneguts, un a la Biblioteca Episcopal de Barcelona i l'altre, el que suara analitzem¹⁰. L'exemplar dels franciscans¹¹ mereix una breu descripció. Es titula *Aelii Antonii Nebrissensis Dictionarius nunc denum recognitum* o *Dictionarius cum privilegio*. La portada, a dos colors, conté l'escut imperial i ens aclareix que és una edició corregida que inclou deu mil paraules més i que té privilegi imperial, sota pena de mil florins d'or¹². Millares recull el mateix escut aplicat a les *Introductiones* de Joan Rosenbach del mateix any 1523¹³. A la part superior de l'orla de la portada apareix la marca de l'impressor Carles Amorós, que en aquests anys també edita les constitucions catalanes, el compendi de privilegis dels franciscans, i la *Celestina*, a més d'obres de sor Isabel de Villena (la *Vita Christi* de la clarissa valenciana), Boscà i Garcilaso (Vindel

⁶ Reeditat per Colón & Soberanas el 1977. No perdem de vista, ni amb Busa ni amb Ivarra, que el seu procediment és prendre el diccionari castellà i *adaptar-lo* al català. Altrament dit: Nebrija no intervé en la part catalana.

⁷ Martín Abad suggereix una edició de Luschner entre 1501 i 1504. Soberanas (24), però, ens aclareix que les *Introductiones* veieren la primera edició catalana el 1497, de la mà de l'impressor Rosenbach i del llibreter i editor Nicolau Mazan. Sens dubte, Soberanas sembla qui més ha estudiat les relacions catalanes de Nebrija. Vegeu, perduts en la selva bibliogràfica, els estudis de 1992, 1988 (on pondera la figura de Martí Ivarra), 1983 i 1977. Naturalment, la posició més madura de Soberanas & Colón, on es parla dels precedents del *Diccionari* de Busa, la trobem a Nebrija, 14-19.

⁸ Madurell 470-475 recull la documentació (números 259-263). Aquest primer diccionari comptà amb la participació del llibreter Joan Trinxer, pare de Francesc, que apareix al colofó de la segona. També cal dir que és la primera producció del taller independent de Carles Amorós.

⁹ Nebrija 22-29 aporta llums i ombres a l'obra de l'agustí. Posem un exemple: mentre Nebrija tradueix *Ruscino.onis* per "Rosellón en Francia", Busa diu "Roselló en Catalunya".

¹⁰ Plaza 29-30 enumera dos exemplars de la primera edició de 1507 i el del 1522.

¹¹ Amb signatura: 1C-2. El llibre amb signatura 1C-3 respon al mateix diccionari en castellà, en edició de 1523: comença i acaba amb les mateixes paraules, encara que en aquest cas continua la segona i tercera parts. No hem trobat, però, les xilografies d'aquesta edició reproduïdes ni a Lorenzo Ruiz Fidalgo referit a Salamanca, ni a Julián Martín Abad referit a Alcalà, ni a Vindel referit als incunables catalans.

¹² Molt s'ha escrit ja del negoci editorial i dels grans centres de la naixent indústria. Recordem l'exclusiva que buscava Nebrija en les seves edicions. A tall d'exemple, el 1497 Joan Rosenbach, "mestre de llibres d'estampa", signa un conveni amb Nicolau Mazan per fer 500 volums de la *Grammatica*. Mazan pagarà sis sous i mig per volum (Hernando 556-557).

¹³ A les pàgines 528 i la respectiva làmina X. Una portada paral·lela fa servir Carles Amorós en les *Constitucions fetes per... don Carles... en la quarta Cort de Catalunya* (1537) i les *Constitucions...* (1542). També, doncs, pot consultar-se Millares, làmines XXIII i XXV.

79-81). Un foli sense numerar i dos més d'introducció donen pas al diccionari llatí-català pròpiament dit. El foli CXIXv clou sense colofó i amb dos gravats, una Pietat i una Coronació de la Verge. El llibre prové del convent franciscà de Barcelona i, molt probablement, de la seva magnífica Biblioteca Mariana, tot i que no seria del tot impossible que els seus orígens tinguessin a veure amb el P. Caresmar i la biblioteca del Monestir de les Avellanes o amb el primer estudi franciscà de Sant Tomàs de Riudeperes, on ensenyà el venerable P. Àngel del Pas pocs decennis després¹⁴.

L'exemplar, mancat de la segona i tercera parts, conté una introducció i un epigrama de Martí Ivarra i les dues antigues dedicatòries del lebrixenc: al rei Ferran, a qui s'adreça com a historiògraf reial, i ressalta que es tracta de la segona edició d'aquest lèxic, i al seu protector, el cardenal Joan de Zúñiga¹⁵. El colofó resa: *Recognitum summaque diligentia castigatum atque Francisci Trincherii et Raphaelis Dauderi et Francisci Romei mercatorum civiunque impensis pulchro Charoli Amorosi exactissimi artificis Barchinone impressum. Anno MDXXII, die mensis decembris XX*. Ivarra publicà a Barcelona entre el 1505 i el 1516 amb Carles Amorós i Joan Rosenbach. És especialment celebrat per la seva obra *De prosodia hoc est accentu*, del 1513, que coincideix amb la de Nebrija *De accentu latino*, tot i que semblen independents l'una de l'altra. L'emperador Carles signa a Worms el 1521 el privilegi a Francesc Costa i Joan Trinxer per "fer estampar aquells [vocabularis i comentis] per tots los nostres regnes i senyories de la Corona d'Aragó, i fer prohibició que per deu anys ningú gose estampar o fer estampar aquells"¹⁶. Són, doncs, 119 folis numerats, amb lletra gòtica, a dues o tres columnes i apleguen més de 30.000 entrades¹⁷.

El mestre en arts Martí Ivarra¹⁸, mort el 1557, n'és el responsable de l'edició i explica les vicissituds del text nebrixenc en la seva carta de presentació, adreçada a Miquel Mai. El fet de que Ivarra se n'encarregui es deu a que Joan Morell, *home d'egregi enginy*, va començar a traduir un nou diccionari que substituïa el que havien nostrat Busa i Garganter (i on Ivarra col·laborà amb un epigrama), però es va quedar al començament de la tercera part. Aleshores Enric de Cardona li va demanar que l'acabés¹⁹. Martí Ivarra ja actuava a Barcelona el 1505 editant les *Introductiones* de Nebrija²⁰, des del 1510 és ja mestre d'arts de l'Estudi General i arriba a dominar el llatí i el català²¹; a més, el 1536 donà la lliçó inaugural de la Universitat de Barcelona

¹⁴ Amb signatura H2/002/B17 es pot trobar, no sense emoció, el segon i tercer volum de les obres de sant Ambròs editades per Joan Frobenius a Basilea el 1526 i amb introduccions no censurades d'Erasme, amic de l'impressor. I diu: *Es de la libreria de S. Tomas de Riudeperas*.

¹⁵ Detall sorprenent, quan Zúñiga feia tres lustres que era mort. Grieria 294-296 creu que l'edició catalana és un calc de la castellana, cosa que trauria valor al treball d'Ivarra. Per cert, aquest sempre que pot assenyala els seus treballs, cuites i problemes de la seva sempre ímproba feina (al seu parer, és clar).

¹⁶ El text complet és al document 358 de Madurell 626. Aquí se'n alerta de les diferències amb el colofó: de Joan Trinxer II, l'editor de *Tirant lo Blanc*, es passa al seu fill Francesc; Rafael Dauder, editor del llibre del Consolat de Mar, apareix per primera vegada el 1518; i Francesc Costa, mercader. El 1523 són anomenats llibreters.

¹⁷ Alvar 200 parla de 28.000 al *Diccionario*.

¹⁸ Editor, també, de 1100 exemplars de les *Institutiones* nebrixenques de Joan Rosenbach del 1523. Rubió i Balaguer en fa una semblança a propòsit d'això (Madurell 647).

¹⁹ Fill de Joan Ramon Folc de Cardona, Enric de Cardona i Enríquez (1485-1530) succeí al bisbe tomista de Barcelona, Pere Garcia (Garsía). Aquest, malgrat semblar contrari a l'humanisme (és autor d'unes *Determinationes* contra Joan Pico della Mirandola), intentà reformar la vida religiosa del bisbat i promogué activament el tomisme (Carreras 560-563). Ramon, per la seva banda, continuà amb les idees reformistes fins el 1512, i exercí de mecenes abans d'anar a Roma el 1522 i esdevenir cardenal. Recordem que el seu pare, amic de Cisneros, fundà el convent franciscà de Sant Bartomeu de Bellpuig d'Urgell, on fou sebollit en el fastuós mausoleu de Giovanni Merliano de Nola (començat justament el 1522) i que fou traslladat a l'església parroquial.

²⁰ Sobre les edicions a Barcelona, és bo el resum de Sánchez Salor 96-101 i, en general, la seva bibliografia, a més del Nebrija de Colón i Sobiranas.

²¹ "Llegó a escribir con garbo en catalán —mejor que su impersonal y premioso latín". *La Vanguardia*, Libros, dijous 3 de maig de 1979, recull aquesta expressió en un article amb el títol: "De Nebrija y sus adaptadores catalanes".

traslladada a les Rambles. Honor que ha de compartir per ser el veritable introductor, amb les seves edicions, del qui anomena *príncep dels gramàtics del nostre temps* a la Ciutat Comtal. Martí Ivarra parteix de l'edició de Saragossa de 1514 i intenta corregir els errors de fra Gabriel Busa (Nebrija 46-52).

Joan Morell, per la seva banda, era secretari del bisbe Cardona. La col·laboració d'Ivarra, Joan Morell, el propi bisbe i Miquel Ramon Marquet, fill de Francesc Marquet (conseller en cap de Barcelona), cristal·litzà segurament en la decisió del Consell de Cent de 1508 d'introduir en el pla d'estudis de la universitat l'obra de l'andalús.²²

El barceloní Miquel Mai²³, en fi, l'últim actor que intervé en aquestes planes, era un fervorós erasmista. Regent del Consell d'Aragó entre 1519 i 1528, passà a ser ambaixador a Roma, poc després del *sacco* i deia que el papa era “muy bajo en gran manera” (entengui's també figuradament!) Miquel Mai freqüentà els cercles humanistes i el mateix Ivarra li dedicà un epigrama el 1514, vuit anys abans del diccionari²⁴.

Cal dir, però, que Nebrija topà amb més d'un enemic a la Corona d'Aragó. A banda dels problemes lingüístics, cal afegir l'estancament cultural motivat en part per la repetició dels esquemes medievals. Alfons el Magnànim primer i l'establiment de la impremta després italianitzaran la cultura, a desgrat de molts humanismes que, com Joan Lluís Vives, miren cap a sant Tomàs More, Gullaume Budé o Erasme de Rotterdam²⁵. A Barcelona, a més d'Ivarra i el seu deixeble Vicenç Navarra, Pere Joan Matoses s'havia estancat en les velles gramàtiques i es pot considerar impermeable a les novetats de Nebrija. A més, Jeroni Alegret, mestre de Vives, fou un dels primers crítics de la influència nebrixenca i també ho sembla ser l'erasmisme valencià (Ayala 220-24). I el propi Vives (Calero 235) critica sense pietat el *Diccionari* dient: *es más útil a los bisiños que a los más provectos*. I encara: “¿Vos no veis que aunque Librixa era muy docto en la lengua latina, que esto nadie se lo puede quitar, al fin no se puede negar que era andaluz, y no castellano, y que scribió aquel su vocabulario con tan poco cuidado, que parece averlo escrito por burla?” En l'humanisme i el renaixement de parla catalana la figura del franciscà terciari Ramon Llull tingué un pes extraordinari²⁶ i hagué de competir contra l'escolàstica tradicional i l'Humanisme castellà.

Però, en definitiva, sabem que Nebrija tenia fervorosos partidaris i, amb Erasme en concret, apareix com l'autoritat bàsica per aprendre i ensenyar llatí a, per exemple, la Universitat de Vic (Rial 101-5). Tanmateix, roman la pregunta bàsica de saber si realment la seva petja ha de reduir-se a la pura educació del llatí o si, per contra, hi ha elements per parlar d'una influència de més profunditat en els autors catalans. Descorrajadora és, doncs, l'autoritat del valencià i també, com a signe dels temps, la situació dels franciscans que centralitzaren tota la seva formació a la Complutense al llarg del segle i que, només entrat el XVII, aplicant Trento, s'animarien a fundar el Col·legi de Sant Bonaventura a les Rambles barcelonines²⁷. Poc després, el 1622, les Corts catalanes substituïen la sintaxi de Nebrija per les de Bravo i Tordesillas (Basols 55-63). I és que, de fet, per un costat, l'intent d'unificar amb un sol text l'ensenyament era —i encara ho és, al nostre entendre— una mostra de decadència; i, per l'altre, més que reedicions, s'ha de parlar de refundicions de la seva obra.

2.— El franciscanisme a Nebrija

Són escassos els metres que separen la parròquia de Lebrija —on Antoni (de Pàdua?) fou batejat— i el convent de Sant Francesc. A l'estiu s'hi va només quan el sol deixa d'esclafar²⁸. El problema és que els franciscans hi van arribar molt després de la seva

²² Sobiranas 25-28. Notem, però, que es prohibia al mateix temps la creació d'escoles privades.

²³ Poden consultar-se alguns detalls en Bataillon 317-318 i 405.

²⁴ Més informacions i detalls, a més dels que hem recollit i que ens semblen essencials, es troben a Nebrija 61-68.

²⁵ Així ho diu el savi i mestre Colomer 279-280.

²⁶ Butinyà 2009, 83-85 i les encertades reflexions sobre el sentit de l'humanisme.

²⁷ El venerable fra Àngel del Pas (1540-1596), alumne a Alcalà i provincial de Catalunya, considerava el castellà una llengua bàrbara i el català una llengua culta i apropiada per a l'estudi i la literatura.

²⁸ “Multum Hercle profuit priore illo calore” —diu Ivarra quan presenta el *Diccionari* català el 12 d'agost!

mort, l'any 1570. Amb tot, al llarg de la seva vida les seves relacions amb el franciscanisme van ser prou rellevants per fixar-nos breument en elles.

El primer i més destacat és el descobriment de fra Antoni, terciari franciscà o, com avui es diu, pertanyent a l'Orde Franciscà Seglar. Com ho eren, en el seu temps, personatges tan destacats com la reina Isabel (sebollida quan morí amb la humil tela de sac al convent de Granada) o Cristòfor Colom. No tenim cap més prova d'això que l'escut de l'anònim *Enseñamiento del Coraçón*, editat a Salamanca el 1498. Es tracta presumiblement d'una editorial muntada pel mateix Nebrija amb vistes a fer-ne un pròsper negoci i on publicar les seves pròpies obres. Però res no en sabem de cert. El que sí podem assegurar és que va fracassar, donat que no tenim constància de cap altra publicació i que ell mateix signaria contractes amb editorials ja establertes, més econòmiques i amb millor xarxa de distribució. Aquesta aventura tipogràfica conté una xilografia amb l'escut de l'editor. I sembla que correspon a l'andalús. En aquest escut apareix l'àguila de sant Joan (al·lusió a Jn 1,1: *al principi ja existia la Paraula*), les Llagues de la Passió (per cert, un tema també molt del grat de les edicions franciscanes) i la ípsilon característica de Nebrija que després faran servir els seus hereus. I tot això va emmarcat —i heus ací la sorpresa— en l'inconfusible cordó franciscà²⁹. En efecte: entre 1476 i 1507 podem datar algunes “cases del cordó” (Burgos, Palència, Vitòria, Zamora, Aillón, Toledo, Valladolid i Madrid) que evidencien el lligam entre els seus habitants i la família franciscana. El cordó no era un motiu decoratiu: s'havia de “merèixer” a través de la pertinença a la família franciscana³⁰.

Resultaria gairebé lògic a tenor d'això, en segon lloc, que el 1501 publicués l'*Aurea expositio hymnorum* (Salamanca, Joan Gysser) i que en ella afegís un himne, gairebé el darrer, dedicat a sant Francesc i santa Clara, que no és obra seva. El seu autor és Ferran de Ferrara, catedràtic d'Alcalà d'Henares³¹, de qui no consta cap publicació més, i que és presentat com a deixeble seu.

Tampoc no podem deixar d'esmentar a fra Francesc de Meneses³², professor salmantí que combinava alquímicament elements escotistes i humanistes. Treballà amb fra Francesc del Castillo i Lluís de Carvajal (del qual en tornarem a parlar) per fer una llista dels errors d'Erasme (que acabaria amb un intent de condemna ridiculitzat per Miquel Mai) i donà a les premses de Robert Estienne el *Difficilium Accentuum Compendium* (París, 1527; reimprès per Joan de Junta com *Brevis ac Dilucida Accentuum Collectio* a Salamanca el 1546). Doncs bé: Meneses és mencionat per Carvajal en la seva *Apologia* dient que era un humanista tan excel·lent que Nebrija no publicava res sens abans consultar-ho amb ell. Que fos el seu mestre espiritual o que fos una autoritat filològica, com és obvi, pot posar-se en dubte si col·loquem la polèmica erasmista de Salamanca com a rerefons. Però, en qualsevol cas, costa d'imaginar que emprar Nebrija amb fins propagandístics no respongués, essent tan recent la seva mort, a una realitat coneguda i acceptada.

En tercer lloc, Nebrija apareix solidari amb els qui criticaven que la Universitat d'Alcalà era un lloc insalubre per estar prop d'un riu. I ho fa saber al Cardenal Cisneros. D'on provenien les queixes? Podem resseguir-les a partir dels franciscans. Els framenors, en efecte, “no podien estudiar, així perquè la terra era malalta, com perquè no podien estudiar”³³. Com és que un gramàtic, que viurà en un dels millors edificis de la nova universitat³⁴, gosa criticar al totpoderós primer ministre que acaba de fundar el

²⁹ Vindel el reproduceix a la pàgina 49. El treball monogràfic de Nuria Torres ha estat decisiu en aquest descobriment (Torres 859-900).

³⁰ El P. Antolín Abad 4-6 ens posa un exemple paral·lel de funcionament de la “Venerable Orde Tercera”: el de Toledo.

³¹ Lucio Manireo Sículo li escriu el 1509 sobre una història dels reis d'Aragó.

³² Bataillon 219, 319 i 723; García Oro 1998, 85-87, on comenta que podria haver-hi una edició de la seva obreta a Salamanca el 1522.

³³ Gran argumentació! Castro 79 la cita en castellà: “no podían estudiar, así porque la tierra era enferma, como porque no pueden estudiar”.

³⁴ “Entre todos los privilegiados, el dechado fue en todo caso Antonio de Nebrija, celebrado por entonces como el astro rey de las letras clásicas y buscado con afán por el mismo Cisneros. Llegaba a Alcalá con ínfulas de triunfador, desplegando las caricaturas de su mordacidad cómica contra sus antiguos colegas de

cor de la seva obra cultural? La resposta és complexa, però la centrarem en l'encara més complex afer dels menorets. El 1505 la polèmica entre l'observança i la conventualitat franciscanes havia provocat un motí a Salamanca. Els primers, contraris als estudis i als graus acadèmics, havien aconseguit que el ministre general prohibís d'estudiar i d'obtenir títols. Els estudiants, però, amb el recolzament de la mateixa universitat, van decidir continuar... Per simplificar-ho: després de la intervenció reial, acadèmica i disciplinària (foren fins i tot presoners a Sant Francesc de Salamanca)³⁵, Cisneros solucionà el problema i els acollí el 1509 a la nova Universitat d'Alcalà³⁶. I aquí es queixen de les pèssimes condicions de vida, de les quals Nebrija se'n fa ressò. Afegim, a més, una paradoxa ben irònica: els 80 frares restants de Salamanca, esclafats per la pobresa i mancats del necessari, escriuen el 1512 al mateix prelat per a que els ajudi en la seva necessitat extrema (Castro 77-81). És difícil que un professor, tip ja del progressiu tancament helmàntic, no estigués al dia d'aquestes trifulgues fraresques.

I en quart lloc, es pot dir que el Renaixement té un deute impagable amb el franciscanisme medieval. No només perquè l'escola dels noms, el nominalisme i fra Guillem d'Ockham, és a l'arrel de les preocupacions filològiques dels humanistes, sinó, a més, perquè l'escotisme i el lul·lisme, per exemple, tan arrelats a casa nostra, obligaven a una reacció en el camp de la lingüística. Un dels pioners de la preocupació del coneixement de les llengües fou fra Roger Bacon, professor a París i a Oxford. Ell, en efecte, és un dels autors medievals que més planes dedica a la *linguarum cognitio*, preocupat per les correccions de la Bíblia que a la Universitat de París —*correctoria*— s'havien esdevingut “corrupcions de la Bíblia” —*corruptoria*— i també per la recuperació del llegat clàssic de Ciceró i Sèneca³⁷. També s'uneixen l'andalús i l'anglès en un propòsit papal i cisnerià que no veuria la llum fins el 1587: la correcció del calendari julià³⁸.

Tornant al llegat medieval franciscà, en concret a Alcalà d'Henares es van acceptar tres grans escoles teològiques com a oficials: el nominalisme, l'escotisme i el tomisme. Tardanament, el 1508, Salamanca admeté a remolc de la Complutense, la *via modernorum* d'Okham (de la qual, per cert, Martí Luter se'n feia orgullós seguidor)³⁹. Si aquestes eren les escoles que gaudien de càtedra pròpia de teologia, la qüestió que sorgeix immediatament és preguntar-nos per les preferències de l'andalús, si les tenia, és clar. Per eliminació, hem de descartar el nominalisme, ja que només fou admès a

Salamanca, en particular contra sus antagonistas directos los dominicos del convento de San Esteban... De hecho, apenas llegado a Alcalá para el curso 1513-1514, conseguía que por orden de Cisneros se le asignase la *casa principal* de Loranca y Gonzalo Gil, con varias edificaciones adyacentes... Pero Nebrija apetecía algo más, una casa de campo donde holgar y sazonar sus ocios literarios” (García Oro 1992, 217).

³⁵ A la presó coventual, a pa i aigua!

³⁶ El P. Isaac Vázquez ofereix un llistat de teòlegs, on es poden trobar els noms dels “emigrats” a Alcalà i dels que estudiaven a Salamanca, fins i tot *extra claustra morans* i els qui estudiaven sense dret a obtenir cap mena de títol.

³⁷ Fra Roger recull la nefasta experiència de l'emperador Frederic II, que volia comprovar si uns nens, sense haver sentit cap llenguatge, parlaven naturalment l'hebreu. I naturalment, van morir sense demostrar res, excepte la immensitat de l'estupidesa humana. També Bacon ha passat a la història com un dels pensadors medievals que més bé sabien el llatí (i fins i tot deixà un gramàtica grega). I, com a anècdota prou significativa, deia que les summes teològiques no les podien dur ni els burros! Curiosament, Joan Lluís Vives, en el diàleg XII, *de schola*, parla del *Catholicon*, Alexandre, Hugotio, Papiés, dialèctiques i tractats de física sofística com llibres baixos i vulgars, i que caldrien molts ases per portar-los. Un menyspreu que permet un paral·lelisme entre Bacon, Nebrija i Erasme (que parla de la innoble dicció llatina de les paraules escolàstiques) molt temptador!

³⁸ L'anècdota sobre les carbasses buides, que té un cert regust de revenja pel fracàs dels criteris nebrixencs en la Políglota, la recull Gómez de Castro (361-362). El pas, per cert, al calendari gregorià separà la festa de sant Francesc (4 d'octubre) i santa Teresa (15 del mateix mes).

³⁹ “A Nebrija no le interesaba la cosa nombrada, o lo anecdótico, sino las palabras que sirven para nombrar” —diu, ben nominalista, Alvar 202.

Salamanca des del 1508 i, per tant, era gairebé desconegut⁴⁰. Tampoc no havia de simpatitzar gens amb els *verbosistes*, és a dir, els escotistes, que horroritzaven amb el seu llatí substituït a l'escola humanista; els ridiculitza així a l'*Apologia*: és interessant preguntar-se *si les quidditats d'Escot, passant pels costats d'un punt, poden omplir el ventre d'una quimera?* (Bataillon 32). Semblaria, doncs, que es mouria còmode amb els tomistes i peripatètics. Però hi ha una colla de detalls que fan que tampoc entre aquests es pugui inscriure fàcilment el seu pensament.

D'entrada, no s'han de menysprear altres fonts a banda de l'escolàstica. No cal dir que l'humanisme italià après en la seva joventut és un element decisiu. Però també podem trobar la influència franciscana, per començar, de fra Francesc Eiximenis. Si prenem, per exemple, el *Llibre de les dones*, recordem que la reina Isabel disposava de traducció castellana per a l'educació de les seves filles i fra Joan Rodríguez de la Cámara (1390-1450), un prehumansita conegut pel seu feminisme, amb el *Triunfo de las donas* (1445), també se'n fa ressò. La condemna de la misogínia, en efecte, fou un dels trets més característics de l'humanisme⁴¹. El framenor gironí, però, passà al Renaixement expurgat de possibles contagis de fra Joan Wyclif, amb qui havia compartit estada a Oxford, i amb qui participava d'una visió de la teologia allunyada de caure presonera en les alambinades discussions d'escola.

També cal assenyalar que, des del 1482, any de la seva canonització, fins el 1587, any en què fou declarat doctor de l'Església, els franciscans potencien una figura aliena als combats escolàstics: sant Bonaventura. Nebrija sap de la controvèrsia entre grecs i llatins sobre la processó de l'Esperit Sant, però no pas de la solució bonaventuriana. En canvi, suposem que estava al corrent de les edicions de les seves obres espirituals fetes a Barcelona, Burgos o Sevilla (d'entre les quals destaca el llibre *Meditacions sobre la vida de Crist*, falsament atribuït al cardenal franciscà⁴², imprescindible en els estudis bíblics del moment) i de llur ascendència en els franciscans del seu temps. També coneix al franciscà Nicolau de Lira, el gran comentador de la Bíblia i autor obligatori en les edicions de l'època.

Aquesta necessitat de renovar els estudis teològics tingué especial volada amb l'aparició de la impremta i no cal recordar que el mateix tomisme va sofrir una extraordinària transformació, com l'exemple de fra Tomàs de Vio, dominic, conegut com a Cardenal Gaietà i negociador, amb èxit relatiu, entre el papat i Luter. Un tomisme no pròpiament inserit en escola —més aviat el podríem qualificar de peripatetisme— és justament el de Pere d'Osma, company de Nebrija a les aules salmantines. Mort el 1480, després de dos processos simultanis de condemna a Saragossa i Alcalà, és especialment rellevant perquè Eli Antoni en fa una lloa (publicada pòstumament, és clar) i perquè assistí al procés madrileny⁴³. La condemna fou sobre el tema recurrent de la confessió, mostrant-se, com un nou Tertulià, rigorista, deutor de Wyclif i precursor de Luter. Però ell mateix és un renovador de l'aristotelisme tomista de Salamanca, com ho confirma que el seu successor, fra Dídac de Deza, no és tan obert —com veurem, confisca els papers de Nebrija— i patrocinador de l'edició barcelonina del *Directorium inquisitorum* d'Eimeric⁴⁴.

3.— Cisneros i Nebrija

La seva condició de tercerol franciscà, la seva fama o l'amistat personal amb el Cardenal Cisneros fou la seva carta de presentació com a corrector del llatí de la Bíblia

⁴⁰ La Complutense, per desig personal de Cisneros, establí la càtedra, emulada pels salmantins, però en cap dels dos casos el nominalisme aconseguí fer ombra a les càtedres de tomisme i escotisme. Carreras 583-585. Cas a part és el lul·lisme, que el cardenal volia impulsar a través de l'edició de la seva obra, però que no va aconseguir tirar endavant.

⁴¹ Carme Clausell ens recorda que Vives, que havia estat proposat com a successor de Nebrija a Alcalà, fou inspirador del P. Carmona en l'edició del *Carro de las donas* de Valladolid (1542) en alguns capítols (190).

⁴² No és, però la *Vita Christi* de sor Isabel de Villena, clarissa que veié la seva obra editada a València el 1497 i el 1513, i a Barcelona el 1527.

⁴³ Detalls d'això els dona Bataillon 25-26.

⁴⁴ L'anàlisi d'ambdós la fan els germans Carreras 564-580.

políglota, encara que efímerament. És ben sabut que Alcalà era més que una simple universitat: Cisneros volia des d'ella arribar a reformar l'Església i la societat. D'aquí que, fracassat el primer intent del lebrixenc com a corrector bíblic, hi trobés recer el 1513, en un ambient intel·lectual cosmopolita i obert (d'on sortiren, poc després, grans reformadors espirituals, escriptors i teòlegs franciscans que influïren en les decisions tridentines, encara que no en llur aplicació) [García Oro 1971, 342-347].

El franciscanisme de Nebrija, doncs, passa per una amistat molt especial amb Cisneros des del 1504 —any en què es van conèixer a Salamanca— fins a la mort d'aquest el 1517⁴⁵. A Alcalà, però, ja havia anat abans, el 1492, per editar la *Gramática*, i formà part de l'equip de la Bíblia políglota un breu espai de temps el 1513⁴⁶. Sabem que Nebrija depenia del Col·legi de Sant Ildefons i no del franciscà de Sant Pere i Sant Pau, nucli original de la Complutense. Ja hem comentat l'anècdota entre ell i el cardenal Cisneros: protestava per la insalubritat del lloc escollit i el prelat li va respondre encomanant-se a la divina Providència... Amb tot, l'elecció de la ciutat de l'Henares provenia de la previsió del cardenal de convertir l'estudi general franciscà en universitat, estalviant-se així la feina de partir de zero (recordem que abans ho havia intentat a la seva terra i a Sevilla) i que en dues ocasions manà obres per millorar les condicions higièniques de la ciutat (Uribe 5-7 i 21-22).

També Cisneros i Nebrija comparteixen el negoci editorial d'Arnau Guillem de Brocar: l'un, editant la Políglota i recuperant la litúrgia mossaràbiga (Muntada 78 i 94-97), i l'altre donant-li l'exclusiva editorial (García Oro 1992, 390-397). L'un, posant el seu mecenatge, i l'altre, posant el seu enginy. Prop de les premses complutenses, feliçment, ambdós descansen en pau.

Cal recordar que romanen dos escrits del gramàtic d'especial importància per a entendre la seva relació amb el cardenal⁴⁷: l'*Epístola a Cisneros* del 1514 i l'*Apologia* del 1507, que ens situen al bell mig de l'interès comú per donar a conèixer l'evangeli. En parlem tot seguit.

Entre la mort de Cisneros i el Concili de Trento es produí a Alcalà una revolució franciscana: hem esmentat el pla reformador del venerable cardenal, però ara convé recordar la seva posició en l'afer de la divisió de l'Orde, consumada el 1517 amb la butlla *Ite vos*. Semblaria que la seva incansable activitat reformadora hauria d'afavorir la causa dels més observants, però no va ser així i fins a la seva mort maldà per una entesa negociada entre les faccions en disputa. El cas dels estudiants salmantins ens ha servit d'exemple. Els claustrals, però, quedarien mortalment ferits i la seva desaparició es consumà amb les lleis de Felip II de 1566. Cisneros moria intentant reconciliar ambdues parts, contra la llegenda negra que li atribueix una postura intransigent i reformadora que culminà amb l'expulsió dels relaxats conventuals en vida seva. Mentre això passava, els menorets comencen un ambiciós projecte de consolidació de la seva pròpia identitat amb l'edició dels texts legals el 1505 i culminant el 1561 amb el final de la *Crònica* de fra Marc de Lisboa. Enmig, tota mena de llibres litúrgics, d'espiritualitat⁴⁸, de ciències⁴⁹, de filosofia, de política⁵⁰ i de teologia⁵¹. Posem un cas:

⁴⁵ Gómez de Castro en dóna alguns detalls a 231-232.

⁴⁶ El P. García Oro (1992, 418-420) diu que no hi participà: el criteri d'edició era la màxima fidelitat al text rebut, mentre que el del filòleg era el de fidelitat al llatí. També apunta que ambdós es trobaven al palauet complutense del segon a partir de 1514 i que el cardenal el protegia de possibles processos inquisitorials. Semblants notícies, a més d'una breu descripció dels criteris filològics de Nebrija sobre la Bíblia, són resumits a Díaz-Tejera 69-75. Sobre llur primera trobada i la qüestió amb l'inquisidor Deza, es pot veure Bataillon 28-30.

⁴⁷ L'analisi es troba a Bataillon 28-39 i la carta en especial sembla estar transcrita en les seves parts fonamentals (35-37).

⁴⁸ Fra Francesc d'Osuna fou estudiant a Alcalà coincidint amb Nebrija. El *Primer Abecedario Espiritual* apareix el 1528 (nova edició a Madrid: Editorial Cisneros, 2004); el *Segundo*, el 1530 (Madrid, Editorial Cisneros, 2004); i el *Tercer*, el 1527 (reedició a Madrid: BAC, 1998).

⁴⁹ Boadas 2010, 104-105: el franciscà *Libro del Conocimiento* fou substituït pel *De orbe novo*, de Pere Màrtir de Angleria, editat a Alcalà pel propi Nebrija, cronista imperial que seria substituït per fra Antoni de Guevara (molt criticat per la historiografia actual per la seva manca de rigor històric i el seu excessiu moralisme). Sobre el concepte d'història, ja vaig publicar Boadas 2002.

Cisneros volia patrocinar una edició de l'obra completa de Llull en la Complutense. Era també això un desafiament als sectors ultramontans de la Inquisició⁵². I malgrat que no aconseguí dur-la a terme, la seva política cultural de caire lul·lià passà de manera ostentosa a Felip II (recordem Joan d'Herrera, a tall d'exemple)⁵³.

Mentrestant, Salamanca, poblada de dominics i jesuïtes, s'aniria convertint en un centre —com dir-ho?— de resistència antimodernista (Guerrero 12-14). Les diatribes contra Alcalà van anar guanyant terreny durant el segle XVI i la comoditat d'una universitat de caire humanista va donar pas a un centre de pensament més o menys tancat davant els atacs de l'erasmisme irènic i del protestantisme luterà. Recordem que Nebrija havia assistit a la caiguda de Pere d'Osma. També havia estat traït en un complot el 1503. I, al capdavant, no hem de menystenir la mort del seu protector el Cardenal Zúñiga, bisbe de Sevilla, el 1504⁵⁴. Essent el seu mecenes i protector (com hem vist en la dedicatòria del *Diccionari*), també va intervenir en els afers acadèmics salmantins i el va protegir de possibles processos inquisitorials. L'aparició de Cisneros, doncs, va ser providencial en la seva vida, quan les coses s'havien complicat.

I la seva col·laboració impagable: un laic que gosa escriure sobre l'Escriptura fou mal vist per la Inquisició i per la Contrareforma. El dominic fra Dídac de Deza, Inquisidor General fins el 1507 i successor del bisbe Joan de Zúñiga des del 1504 a la seu hispalense, manà retirar la primera *Quinquagena* aquest últim any. Entre les presumptes raons que podem adduir, cal sospitar de la contaminació de Pere d'Osma, que havia aportat a Nebrija un còdex *pervetustus* de Salamanca amb el text sagrat. Tres anys més tard, el 1507, Eli Antoni diu que s'ha acabat un treball sobre Sagrades Escriptures “partim meo, partim ipsius domini cardinalis ingenio” —referint-se a Cisneros. Sembla estrany, però, que aquesta obra, la tercera *Quinquagena*, vagi dedicada al franciscà, si n'era l'autor!⁵⁵ Però recordem que l'*Apologia* sorgeix com a defensa davant l'acusació d'alguns “enemics del llatí que deien que un home versat només en gramàtica es dediqués a la Sagrada Escriptura” i de la intervenció de Deza i que anava precedida de les converses salmantines entre el franciscà, ja convertit en Inquisidor General, i el gramàtic. Tots dos, a més, compartien la pírrica victòria de Ramon Llull⁵⁶ al Concili de Viena del Delfinat, on es manava la creació de càtedres de grec, àrab i llengües orientals per accedir al text escripturístic més pur i que Alcalà posà en pràctica dos segles més tard.

⁵⁰ El *Relox de príncipes* de fra Antoni de Guevara apareix el 1529. L'edició d'Emilio Blanco esbossa un cert paral·lelisme entre les preocupacions pedagògiques del franciscà i les de l'andalús (629).

⁵¹ Boadas 2002, 361 suggereix que l'humanista i teòleg fra Antoni de Còrdova (1485-1578) coincidí amb Nebrija.

⁵² El 1503 sortí publicat a Barcelona el *Directorium Inquisitorum* de l'impresentable Nicolau Eimeric (modernament reeditat per Luis Sala-Molins com a *El manual de los inquisidores*. Barcelona: Muchnik Editores, 1983). Alfons de Proaza respondrà des de València el 1509 publicant la *Sentència definitiva* (que el 1417 declarava que Eimeric s'equivocava sospitant del terciari franciscà). Per això, Proaza y Cisneros van negociar l'edició bilingüe del mallorquí. Aquesta *Sentència* curiosament impresa es conserva en l'Arxiu Provincial dels Franciscans de Catalunya amb signatura H6/001/C20.

⁵³ A la Cort s'ensenyava Nebrija i Llull: Joan d'Herrera fou preceptor del príncep Carles d'Àustria abans de dedicar-se a l'arquitectura.

⁵⁴ Olmedo 117-127 inclou la documentació.

⁵⁵ Olmedo 135-140 sosté que com a Inquisidor General, Cisneros no necessitava aparèixer com a autor. El text d'aquesta obra en l'edició d'Alcalà de 1516 es troba a Perona 283-342. La dedicatòria a Cisneros és tendra i alhora ferma. En ella recorda els temps de la censura i com enyorà la llibertat que el mateix Cisneros li ha donat. També parla de la seva trobada a Salamanca: com van parlar sobre els criteris per restablir un text bíblic, com compartien taula i les mateixes idees, com dialogaven, al cap i a la fi. També esmenta l'*Apologia* posterior i que en ella li prometia recollir, de cinquanta en cinquanta, allò que havia anat treballant —creiem— des de que va conèixer l'obra de Valla a Itàlia. És potser per això que Nebrija, gràcies a aquests col·loquis cisnerians, creu que l'obra és en part també del franciscà, que apareix esmentat a xxix i a la xxxii.

⁵⁶ El convent franciscà de Miramar havia estat l'assaig —fracassat s'ha de dir— d'aquesta escola d'idiomes del beat mallorquí.

No resistim la temptació de furgar entre les diverses edicions de la Bíblia i el terme *Vulgata* no hi apareix vulgaritzat fins al segle XVII⁵⁷.

*****

No dubtem que és el cardenal franciscà el qui introduí l'erasmisme a Alcalà i fins i tot va convidar a anar-hi a l'humanista holandès. La història, tortuosa com els rius, va fer que Erasme i Nebrija tinguessin relació⁵⁸. Sembla que el de Lebrija és qui influeix en el de Rotterdam, si fem cas a Bataillon. Erasme l'anomena *home eruditíssim i que gaudeix de gran fama entre tothom*. També li manlleva alguns principis filològics com ara la pronunciació del grec. Però l'any de la mort de Nebrija les coses es torcen a causa de *rixari de lana caprina* (disputar sobre minúcies): és el famós afer de la traducció de *Talitha* (que apareix a la tercera *Quinquagena*). Després de Trento i de les impositcions de la moral puritana de tipus calvinista, l'erasmisme quedaria notablement afeblit. I també l'Humanisme. Ràpidament, doncs, la polèmica entre Erasme i Luter (del lliure albir i de l'albir asservit) deixaria dues cicatrius en la conquesta de les llibertats de la modernitat: el confinament de la dona i la relegació dels laics a un segon terme. La Santa Juana (protegida per Cisceros) o santa Teresa de Jesús, per posar dos exemples, són fruits del Renaixement, com ho és que un laic com Nebrija intervingui en qüestions teològiques. Les arrels d'aquesta doble emancipació es poden trobar en els terciaris franciscans trescentistes, com Arnau de Vilanova o santa Àngela de Foligno. La reforma cisneriana no sembla sinó potenciar-los. Però sorgeixen els primers símptomes de fracàs ja poc després de la mort del nebrixenc. Entre els mateixos humanistes franciscans s'aixequen irats detractors de l'erasmisme, entre els quals destaca fra Lluís de Carvajal que, a Salamanca —des del convent, molt alterat amb les prèdiques del guardià de Sant Francesc contra l'erasmisme el 1525, cosa que passà igualment amb els franciscans d'Alcalà— publica *Apologia monasticæ religionis diluens nugus Erasmi* el 1528. Encara que el tema era la cèlebre frase “*monachus no est pietas*”, el menoret aprofita per denigrar el llatí erasmista davant del de Nebrija⁵⁹. Però això ens duria molt lluny.

Un punt final. No resulta sorprenent que la Universitat de Cervera, veritable pulmó intel·lectual dels franciscans catalans del XVIII, edités el 1777 el llibre de Josep Miret i Güell, *Propias significacions catalanas y castellanas de todos los nombres... del Arte de Elio Antonio de Nebrija*. Des del tortosí Jeroni Amiguet fins a Miret, doncs, la presència de Nebrija es fa present amb reedicions del *Diccionari* el 1560 i 1585 i de la gramàtica. El 1598 el rei Felip II d'Aragó ordena que la gramàtica sigui obligatòria a les universitats castellanes, cosa que suposa un bon negoci per als seus hereus. Però les edicions catalanes no es van aturar (Palau y Dolcet 188895-189356; Aguiló 529-533). Joan Torrella, Michele Verino i Nebrija són autoritats al Segle de les Llums, encara que el llatí s'aprenia a partir del català i vint-i-una edicions de les *Institutiones*, entre 1625 i 1795 (a Cervera), eren en aquesta llengua (Butiñà, Condom & Vila 1992-1994, 232-235). Andrei Saguna deia⁶⁰: *la llibertat a través de la cultura*. Amb aquestes notícies i

⁵⁷ El H2/001/E8 de la Biblioteca Provincial dels Franciscans correspon a una *Biblia Sacra*, impresa a Lió per Guillem Rouillé el 1578 (el mateix que el 1566 publicava: *Biblia Sacra ad optima quæque veteris, et vulgate translationis exemplaria summa diligentia, parique fide castigata; cum hebraicorum, caldæorum et græcorum nominum interpretatione; acceserunt indices copiosissimi... Hebræa, chaldæa, græca, et latina nomina virorum, mulierum, populorum, idolorum, urbium, fluviorum, montium, cæterorumque locorum, quæ in Bibliis leguntur, restituta, cum latinis interpretatione: additis etiam Bibliorum locis... qua in re interpretationem quæ in Bibliis Compluti excusis erat*). “Contiene 400 grabados” —diu una vella nota a llapis. El títol complet resa: *Biblia ad vetustissima exemplaria nunc recens castigata, Romæque revisa*.

⁵⁸ Díaz-Tejera 75-78 ho resumeix. La pronunciació del grec erasmista és la del nebrixenc ho mostra Errandonea 82-83.

⁵⁹ Bataillon 325 en fa la referència, tot i que el capítol es dedica a la polèmica sobre la vida religiosa.

⁶⁰ Florin I. Bojor empra aquesta expressió en el primer i fins ara únic diccionari català-romanès (Barcelona: GBG, 2007). Són 36.000 entrades i donat que no va rebre cap suport públic (encara que sembli impossible), la Biblioteca dels Franciscans de Catalunya se'n va fer patrocadora. En la introducció, llegim la frase d'Anatole France: *un diccionari és l'univers sencer en ordre alfabètic*.

reflexions esparses podem entendre una mica millor l'univers de Nebrija i el nostre, esperar una edició del *Diccionari* de 1522 i fins i tot creure allò de que els límits del meu llenguatge són les fronteres del meu món.

Obres citades

- Abad, Antolín. *La V.O.T. de San Juan de los Reyes y su Capilla de la Beata Mariana de de Jesús*. Toledo: Diputación Provincial, 1971.
- Aguiló y Fuster, Mariano. *Catálogo de obras en lengua catalana impresas hasta 1860*. Madrid: Sucesores de Rivadeneyra, 1923.
- Álvar Ezquerro, Manuel. "Nebrija, autor de diccionarios." *Cuadernos de Historia Moderna* 13 (1992): 199-209.
- Ayala, Jorge M. "Juan Luis Vives en la tradición humanista española de los siglos XVI y XVII." *Cuadernos Salmantinos de Filosofía* 23 (1996): 219-253.
- Azcona, P. Tarsicio de. *Isabel la Católica: Vida y reinado*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2004.
- Basols de Climent, Mariano. "Nebrija en Cataluña." Dins *Miscelánea Nebrija I*. Madrid: CSIC, 1946. 49-64.
- Bataillon, Marcel. *Erasmus y España*. México: FCE, 1950.
- Boadas, Agustí & Josep Martí. "Un humanista franciscano: fray Antonio de Córdoba (1485-1578) y su entorno intelectual." Dins *V Curso de Verano: el franciscanismo*. Actas. Còrdova: Cajasur, 2001. 359-369.
- Boadas Llavat, Agustí. "El libro del conocimiento de un franciscano medieval andaluz", dins: *XIV Curso de Verano: el franciscanismo en Andalucía*. Còrdova: Ediciones el Almendro, 2010.
- . "Joan Duns Escot i els escotistes catalans." *Enrahonar. Quaderns de filosofia* 42 (2009): 47-63.
- . "Lima de la verdad contra el orín de la calumnia. Apuntes para una historia del escotismo en la península ibérica" dins: *XIII Curso de Verano. El franciscanismo en Andalucía*. Còrdova: Ediciones El Almendro, 2009. 277-288.
- . "La filosofía de la historia en el siglo XVI: el caso de Marcos de Lisboa y España". Ed. José Adriano Freitas Carvalho. *Frei Marcos de Lisboa: Cronista Franciscano e Bispo de Porto*. Porto: Faculdade da Letras – Centro Interuniversitário de História da Espiritualidade, 2002. 161-184.
- . *Roger Bacon: subjectivitat i ètica*. Barcelona: Herder, 1996.
- Butinyà, Júlia. "El Humanismo catalán." *eHumanista* 7 (2006): 28-36.
- . "Ramon Llull en el primer Humanisme." *eHumanista* 13 (2009): 83-103.
- , Dolors Condom & Pep Vila. "El quadern d'exercicis catalano-llatins de Narcís Collell (1740-1744)." *Quaderns. Centre d'Estudis comarcals de Banyoles* (1992-1994): 229-241.
- Butiñá, Julia, & Antonio Cortijo Ocaña. "Humanismo catalán: breve nota introductoria." *eHumanista* 13 (2009): i-iii.
- , eds. *L'Humanisme a la Corona d'Aragó (en el context hispànic i europeu)*. Washington: Scripta Humanistica, 2011.
- Calero, Francisco. "La Literatura castellana en la Corona de Aragón: el caso de Luis Vives." *eHumanista* 13 (2009): 219-261.
- Carrera de la Red, Micaela. "Lexicografía contrastiva castellano-catalana en el *Dictionarium medicum* de E. A. de Nebrija: campo léxico de los árboles." *Revista de Filología Románica* 14 (1997): 113-134.
- Carreras Artau, Tomàs & Joaquim Carreras Artau. *Història de la filosofia espanyola II*. Barcelona – Girona: IEC – Diputació de Girona, 2001.
- Castro y Castro, Manuel de. *San Francisco de Salamanca y su Studium Generale*. Santiago de Compostel·la: Liceo Franciscano 50, 1998. 9-270.
- Cátedra, Pedro M. "Nebrija y la predicación." Dins Carmen Codoñer & J.A. González Iglesias. *Antonio de Nebrija: Edad Media y Renacimiento*, Salamanca: Publicaciones de la Universidad, 1994. 129-151.
- Clausell Nácher, Carmen. *Carro de las donas, Valladolid, 1542*. Madrid: Fundación Universitaria Española — Universidad Pontificia de Salamanca, 2007. 2 vols.
- Colomer, Eusebi. *El pensament als Països Catalans durant l'Edat Mitjana i el Renaixement*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1997.
- Codoñer, Carmen. "Las *Introductiones Latinae* de Nebrija: tradición e innovación." Dins *Actas de la III Academia Literaria Renacentista. Nebrija y la introducción*

- del Renacimiento en España*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1983. 105-122.
- Cortijo Ocaña, Antonio, & Teresa Jiménez Calvente “Humanismo español latino: breve nota introductoria”. *La Corónica* 37.1 (2008): 5-25.
- Díaz-Tejera, Alberto. “Antonio de Nebrija, filólogo clásico.” Dins *Antonio de Nebrija y su época*. Sevilla: Fundación Sevillana de Electricidad, 1993. 60-78.
- Errandonea, Ignacio. “¿Erasmo o Nebrija?” Dins *Miscelánea Nebrija I*. Madrid: CSIC, 1946. 65-96.
- García Aranda, Mª Ángeles. *La enseñanza del léxico latino en el Renacimiento: Nebrija y su “Lexicon seu paruum vocabularium” y las nomenclaturas del español*. Jaén: Universidad de Jaén, 2006.
- García y García, Antonio. “Nebrija y el mundo del derecho.” Dins Carmen Codoñer, & J.A. González Iglesias. *Antonio de Nebrija: Edad Media y Renacimiento*, Salamanca: Publicaciones de la Universidad, 1994. 121-128.
- García Oro, José, & María José Portela Silva. *Los Reyes y la Universidad de Alcalá en el siglo XVI*. Santiago de Compostel·la: Liceo Franciscano 51, 1999.
- García Oro, José. *Cisneros y la reforma del clero español en tiempo de los Reyes Católicos*. Madrid: CSIC, 1971.
- . *Cisneros: un cardenal reformista en el trono de España (1436–1517)*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2005.
- . *El Cardenal Cisneros. Vida y empresas*. Madrid: BAC, 1993. 2 vols.
- . *La Universidad de Alcalá de Henares en la etapa fundacional (1458-1578)*. Santiago de Compostel·la: Liceo Franciscano 44, 1992.
- García-Macho, María Lourdes. *El léxico castellano de los Vocabularios de Antonio de Nebrija. Tomo I. Introducción. A-D*. Hildesheim: Olms-Weidmann, 1996.
- Gómez de Castro, Álar. *De las hazañas de Francisco Jiménez de Cisneros*. Madrid: Fundación Universitaria Española, 1984.
- Griera, Antonio. “Transfusión lexical en los Vocabularios de Nebrija.” Dins *Miscelánea Nebrija I*. Madrid: CSIC, 1946. 293-296.
- Guerrero Ramos, Gloria. *El léxico en el Diccionario (1492) y en el Vocabulario (¿1495?) de Nebrija*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 1995.
- Guevara, fra Antoni de. Emilio Blanco, ed. *Relox de príncipes*. Madrid: ABL Editor, 1994.
- Hernando, Josep. “Del llibre manuscrit al llibre imprès. La confecció del llibre a Barcelona durant el segle XV. Documentació notarial.” *Arxiu de Textos Catalans Antics* 21 (2002). 257-603.
- Macdonald, Gerald J. *Antonio de Nebrija. Vocabulario del romance en latín*. Philadelphia: Temple University Press, 1973.
- Madurell Marimón, José M^a & Jorge Rubió y Balaguer. *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*. Barcelona: Gremio de Editores, de Libreros y de Maestros Impresores, 1955.
- March, Ausiàs. Costanzo di Girolamo & José María Micó eds. *Páginas del Cancionero*. València: 2004.
- Martín Abad, Julián. *Post-incunables ibéricos*. Madrid: Ollero & Ramos, 2001.
- Menéndez y Pelayo, Marcelino. *Historia de los heterodoxos españoles*. Madrid: La Editorial Católica, 1978.
- Millares Carlo, Agustín. “La imprenta en Barcelona en el siglo XVI.” Dins *Historia de la imprenta hispana*. Madrid: Editora Nacional, 1982.
- Muntada Torrellas, Anna. “Del *Misal Rico* de Cisneros y de la *Biblia Políglota Complutense* o bien del manuscrito al impreso.” *Locus Amoenus* 5 (2000-2001): 77-99.
- Nebrija, Elio Antonio de, & Gabriel Busa. *Diccionario Latín-Catalán y Catalán-Latín. (Barcelona, Carles Amorós, 1507). Estudio preliminar por German Colón y Amadeu-J. Soberanas*. Barcelona: Biblioteca Hispánica Puvill, 1987.
- Olmedo, Félix G. *Nebrija (1441-1522). Debelador de la barbarie. Comentador eclesiástico. Pedagogo – Poeta*, Madrid: Editora Nacional, 1942.
- . *Nebrija en Salamanca*. Madrid: Editora Nacional, 1944.

- Perona, José. “Latina uocabula ex iure ciuili in uoces hispanienses interpretata. II, 1 de Elio Antonio de Nebrija.” *Cahiers de linguistique hispanique médiévale* 16 (1991): 189-365.
- Plaza Escudero, Luis M^a. *Catálogo de la exposición bibliográfica de Elio Antonio de Nebrija celebrada en conmemoración del V Centenario de su nacimiento (1444-1944)*. Barcelona: Diputación Provincial, 1950.
- Rial, Ramon & Roviró, Ignasi. *La Universitat Literària de Vic*, dins: *Senes. Jornades d’Història de l’Educació als Països Catalans*. Barcelona: Eumo Editorial, 1982. 87-112.
- Salvadó Recasens, Joan. “La edición barcelonesa del «De accentu latino» de Nebrija y el «De prosodia» de Martín Ibarra.” Dins *Antonio de Nebrija: Edad Media y Renacimiento*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1994. 311-319.
- Sánchez Salor, Eustaquio. *Las ediciones del Arte de Gramática de Nebrija (1481-1700). Historia bibliográfica*. Mérida: Editora Regional de Extremadura, 2008.
- Soberanas (Sobiranas), Amadeu-J. “Les edicions catalanes del Diccionari de Nebrija.” Germán Colón Doménech, ed. Dins *Actes del Quart Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes, Basilea, 22-27 de març de 1976*. Montserrat: PAM, 1977. 141-204.
- . *Las Introducciones Latinae de Nebrija en Cataluña*. Barcelona: 1981.
- . “La edición barcelonesa de 1511 de las *Introducciones latinae* de Nebrija.” *Homenaje a José Manuel Blecha: ofrecido por sus discípulos, colegas y amigos*. Madrid: Gredos, 1983. 647-656.
- . “*Introducciones latinae nebrissenses*: una edició desconeguda del 1516 (Valencia, Joan Jofré).” Ed. Pedro M. Cátedra. *El libro antiguo español: actas del Primer Coloquio Internacional, (Madrid, 18 al 20 de diciembre de 1986)*. Salamanca: Publicaciones de la Universidad, 1988. 397-403.
- . “El diccionario de Nebrija de 1492.” *Insula: revista de letras y ciencias humanas* 551 (1992): 7-11.
- Torres Ballesteros, Nuria. “El cordón franciscano en el arte gótico peninsular. Significado y ejemplos plásticos: casa del cordón y otros edificios civiles.” Dins M. Mar Graña ed. *El franciscanismo en la Península Ibérica. Balance y perspectivas. Actas del I Congreso Internacional*. Barcelona: GBG Editora, 2005. 862-890.
- Uribe, P. Ángel. *Colegio y Colegiales de San Pedro y San Pablo de Alcalá*. Madrid: Editorial Cisneros, 1981.
- Vázquez Janeiro, P. Isaac. “Repertorio de franciscanos españoles graduados en teología según el *Registrum Ordinis* (1488-1510).” Dins *Studies Honoring Ignatius Charles Brady, Friar Minor, 1976*. Saint Bonaventure (New York): The Franciscan Institute, 1976. 449-462.
- . “Repertorio de franciscanos españoles graduados en teología durante la Edad Media (II).” *Repertorio de Historia de las Ciencias Eclesiásticas en España* 7 (1979) 411-449.
- Vindel, Francisco. *Escudos y marcas de impresores y libreros en España durante los siglos XV a XIX (1485-1850)*. Barcelona: Orbis, 1942.